

**XOCALI-GƏDƏBƏY MƏDƏNİYYƏTİ ABİDƏLƏRİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ YENİ MƏRHƏLƏ:
GƏDƏBƏYDƏ SON ARAŞDIRMALARIN NƏTİCƏLƏRİ**

*Tükəzban Göyüşova
Abbas Seyidov*

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
goyuchova72@mail.ru
abbas.seyidov@gmail.com

Açar sözlər: *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü, Gədəbəy bölgəsi, arxeoloji qazıntı, kurqan, daş qutu qəbir*

Məqalədə Azərbaycanın abidələrlə zəngin olan Gədəbəy bölgəsinin qədim tarixinin öyrənilməsindən bəhs olunur. E.ə. II minilliyin ikinci yarısını və e.ə. I minilliyin əvvəllərini (e.ə. XIV-VIII əsrlər) əhatə edən Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü əvvəlki mərhələlərdən bir çox əlamətləri ilə kəskin fərqlənir. Arxeoloji abidələrin tədqiqi göstərir ki, e.ə. II minilliyin ikinci yarısından başlayaraq bütün Azərbaycan və Cənubi Qafqaz ərazisində yaşayan tayfaların sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük dəyişikliklər baş vermiş, öz tərkibində bir neçə tayfanı birləşdirən əzəmətli və güclü tayfa ittifaqları yaranmışdır. Məhsuldar qüvvələrin sürətli inkişafı cəmiyyət daxilində gedən sosial və əmlak bərabərsizliyini dərinləşdirmişdir. Bütün bunlar sənətkarlığın yeni sahələrinin meydana çıxmasına şərait yaratmış, hələ əvvəlki dövrlərdə formalaşan yaylaq maldarlığı geniş vüsət almışdır.

Göstərilən proseslərin izlənilməsində Gədəbəyin bu dövr abidələrinin tədqiqi və onlardan tapılmış arxeoloji materiallar mühüm rol oynayır. Bölgənin tarixi hər zaman xaricilərin diqqətini çəkib. Gədəbəyin Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrinin öyrənilməsinə XIX əsrin ikinci yarısından başlanıb. XX əsrin 20-ci illərində bölgədə qeyri peşəkarların apardığı arxeoloji işlərin məqsədi diyarın tarixini öyrənməkdən daha çox öz maraqlarını təmin etmək olub. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid abidələr ilk dəfə ixtisasca arxeoloq olmayan, müxtəlif peşə sahibləri - həvəskar insanlar tərəfindən qazılıb. Sovet hakimiyyəti illərində bölgənin arxeoloji abidələrində peşəkar azərbaycanlı alimlər arxeoloji qazıntı və tədqiqat işləri aparıblar. Azərbaycanın müstəqillik qazandığı son 30 ildə dövlət qayğısı nəticəsində bu işlər daha da genişlənilib, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrinin tədqiqində yeni mərhələ başlanıb.

**НОВЫЙ ЭТАП В ИЗУЧЕНИИ ПАМЯТНИКОВ
ХОДЖАЛЫ-ГЕДЕБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЫ:
РЕЗУЛЬТАТЫ НОВЕЙШИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В ГЕДЕБЕКЕ**

*Тюкезбан Гёюшова
Аббас Сеидов*

Ключевые слова: *Ходжалы-гедебекская культура, эпоха поздней бронзы и раннего железа, гедебекский район, археологические раскопки, курган, могила каменного ящика.*

В статье рассматриваются вопросы изучения древней истории богатой памятниками Гедебекского региона Азербайджана. Эпоха поздней бронзы и раннего железа, охватывающая вторую половину II тыс. до н.э. и начало I тыс. до н.э. (XIV-VIII вв. до н.э.), во многом резко отличаются от предшествующих периодов. Изучением археологических памятников установлено, что со второй половины II тыс. до н.э. в социально-экономической и культурной жизни племен, проживающих на всей территории Азербайджана и Южного Кавказа, произошли большие изменения. На этой территории сформировались могущественные и сильные племенные союзы. Быстрое развитие производительных сил усугубило социальное и имущественное неравенство в обществе. Все это создало условия для появления новых направлений ремесла, широкое распространение получило сложившееся еще в более ранние периоды скотоводство.

Изучение памятников этого периода Гедебека и обнаруженные в них археологические материалы играют важную роль в отслеживании этих процессов. История этого края всегда привлекала внимание иностранцев. Изучение памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа Гедебека началось во второй половине XIX века. Непрофессиональные археологические работы, проведенные в регионе до 1920-х годов, поощряли скорее личные интересы, чем изучение истории региона. Памятники ходжалы-гедебекской культуры были впервые раскопаны любителями. В советское время азербайджанские ученые проводили профессиональные археологические раскопки и исследовали археологические памятники в регионе. За последние 30 лет, в годы независимости Азербайджана, в результате государственной заботы эти работы еще больше расширены, и начался новый этап в изучении памятников культуры Ходжалы-Гедебека.

**A NEW STAGE IN THE STUDY OF THE MONUMENTS
OF THE KHOJALY- GADABAY CULTURE:
RESULTS OF LATEST STUDIES IN**

*Tükəzban Göyüşova
Abbas Seyidov*

Keywords: *Khojaly-Gadabay culture, The Late Bronze and Early Iron Age, area of Gadabay, archaeological excavations, barrow, stone grave.*

The article includes the study of the ancient history of the Gadabay area of Azerbaijan, which is rich in monuments. The Late Bronze and Early Iron Age that covers the second half of the 2nd millennium BCE and the beginning of the 1st millennium BCE (14th-8th centuries BCE), in many aspects sharply differs from the previous periods. Investigation of the archaeological sites established that as of the second half of the 2nd millennium BCE major changes have taken place in the socio-economic and cultural life of the tribes living in the territory of Azerbaijan and the South Caucasus. Powerful tribal alliances were formed in this territory. The rapid development of productive workforces has aggravated the social and property inequality in society. All these created conditions for the emergence of new directions of the craft and spread cattle breeding which was already formed in earlier periods.

The study of the monuments of this period of Gadabay and the archaeological materials found in them play an important role in tracing these processes. The history of this region has always attracted the attention of foreigners. The study of the monuments of the Late Bronze and Early Iron Age of Gadabay began in the second half of the 19th century. Non-professional archaeological works, carried out in the region up to the 1920s, were of personal interest rather than the study of the history of the region. The monuments of the Khojaly-Gadabay culture were first excavated by amateurs. During the Soviet period, Azerbaijani scientists carried out professional archaeological excavations and investigated archaeological sites in the region. Over the past 30 years, during the years of independence of Azerbaijan, as a result of state care, these works have been further expanded, and a new stage in the study of cultural monuments of Khojaly-Gadabay has begun.

Gədəbəy bölgəsi Azərbaycanın ən səfali guşələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də tarixi, arxeoloji və mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Ərazinin zəngin yeraltı və yerüstü sərvətləri, gur sulu bulaqları, yaşıl oymaqları, təmiz havası – bir sözlə əsrarəngiz təbiəti qədim tayfaların bu yerlərdə eramızdan çox

əvvəllər yaşaması üçün şərait yaradıb. Eramızdan əvvəl XIV-VIII yüzillikləri əhatə edən Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə yuxarıda sadaladığımız şərtlər əsas olmaqla, bölgədə məskunlaşma prosesi genişləniib. Azərbaycan ərazisində bu dövrə aid bir neçə arxeoloji mədəniyyətə rast gəlinir ki, onların sırasına Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, Talış-Muğan mədəniyyəti və Naxçıvan mədəniyyəti daxildir. Biz bu yazımızda Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətindən bəhs edirik. Bu mədəniyyət həm də Gəncə-Qarabağ mədəniyyəti kimi tanınır.

Son zamanlar apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, bu mədəniyyətin yayılma arealı daha geniş olub. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin izlərinə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dağlıq və dağətəyi bölgələrində də rast gəlinir [1, s.40-42].

Bu dövr bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Tunc dövrünün ilk və orta mərhələlərindən fərqlənir. Belə ki, təsərrüfatın bütün sahələrində, sənətkarlıqda canlanma baş verir. Əhalinin sayı artır. Tayfalararası münasibərlərdə gərginlik çoxalır. Sinifli cəmiyyətə keçid güclənir. İnsanın insan tərəfindən istismarı yeni mərhələyə qədəm qoyur. Qonşuluqda yerləşən güclü dövlətlərdən qorunmaq üçün əhali dağlıq ərazilərdə, təbii, əlçatmaz yüksəkliklərin ətrafında istehkamlar tikməklə, özlərinin müdafiə qüdrətini artırmaq haqqında düşünməyə başlayır. Belə yerlərdən biri, haqqında söhbət aştığımız Gədəbəy bölgəsidir. Bunu sübut etmək üçün əlimizdə kifayət qədər dəlil vardır. Belə ki, rayonun ərazisində bir-birinin yanında salınmış onlarla nekropol, yaşayış yeri, ətrafı iri daşlarla bərkidilmiş siklop tikililəri - müdafiə istehkamları vardır.

Azərbaycanın çox yerində olduğu kimi bu dövrə aid yaşayış yerləri üç qrupa bölünür:

birinci qrup yaşayış yerlərinin əksəriyyətində tunc dövrünün əvvəlki mərhələlərində də insanlar məskunlaşıb. Bu abidələrdə əhali oturaq həyat keçirdiyindən, kifayət qədər mədəni təbəqəyə rast gəlinir;

- ikinci qrup yaşayış yerləri qala tiplidir. Onlar əsasən Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə müdafiə məqsədi ilə təbii yüksəkliklər üzərində ətrafına iri daşlardan hasar çəkilmiş qalalardır. Belə yaşayış yerlərinin (müdafiə tikililərinin) meydana çıxması cəmiyyətin sosial həyatında meydana gələn dəyişikliklər və xarici işğal təhlükəsi ilə bağlı olub ki, onların da ətrafı müdafiə istehkamları ilə əhatələnib. İri çay vadilərində yerləşən birinci qrup abidələrdən fərqli olaraq, belə yaşayış yerləri dağlıq zonalarda salınıb. Bu tip abidələrə dünyanın bir çox yerlərində rast gəlinir. Onlar ən çox Cənubi Qafqazda, Krım yarımadasında, Şimali Qafqazda, Sibirdə, Aralıq dənizi hövzəsində, İranda və digər ölkələrdə (Peru) qeydə alınıb [2, s. 561; 3, s. 45, 224, 230; 4, s. 51-59];
- üçüncü tip yaşayış yerləri mövsümi xarakterli olub. Qışda arana, yayda yaylaqlara. Belə yaşayış yerlərində həyat daimi yox, müvəqqəti olub. Bu dövrdə yaylaq maldarlığı genişləndiyi üçün, ilin müxtəlif vaxtlarında dağlıq və dağətəyi zonalarda müvəqqəti yaşayış yerləri meydana çıxıb.

Gədəbəyin tarixi-arxeoloji abidələri hər zaman xaricilərin diqqətini çəkib. Ərazinin Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrinin öyrənilməsinə (əgər belə demək mümkünsə) XIX əsrin ikinci yarısından başlanıb. XX əsrin 20-ci illərində bölgədə qeyri peşəkarların apardığı arxeoloji işlərdə məqsəd diyarın tarixini öyrənmək deyil, daha çox öz maraqlarını təmin etmək olub. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid abidələr ilk dəfə ixtisasca arxeoloq olmayan müxtəlif peşə sahibləri tərəfindən qazılıb. Bu insanlar abidələrin tədqiqində çoxlu qüsurlara yol veriblər. Hətta, ermənilərin yaşından qədim olan bu abidələrdə erməni izlərini axtaranlar da olub. Gədəbəydəki Siemens qardaşlarının misəritmə zavodunda elektrotexnik işləyən Valdemar Belk (1862-1932) bu işdə əsas yerlərdən birini tutub. O, Almaniyada elmdə və siyasətdə böyük nüfuz sahibi olan antropoloq Rudolf Virxovun (1821-1902) maliyyə yardımına və “Siemens” şirkəti tərəfindən dəstəklənməsi hesabına Gədəbəy rayonu ərazisində 1888-1891-ci illər ərzində 300-dən artıq abidəni [5, s.9] (qəbiri) dağıtmış, onlardan əldə etdiyi materialları gizli şəkildə Tiflis üzərindən Almaniya göndərmişdir. V.Belk arxeoloji materialların elmi təhlilini verə bilməmiş, əslində qədim abidələri dağıtmaqla, orada olan nadir sənət əsərlərini toplamaqla məşğul olmuşdur. Onun bu artefaktların Almaniyanın Hamburg, Münhen, o zamankı Danziq (hazırda Polşa ərazisindədir) və başqa muzeylərə göndərilməsində əli olmuşdur [6, s.56].

1891-ci ildə Rusiya Arxeoloji Komissiyası V.Belkə arxeoloji qazıntı işləri aparmağı qadağan etdikdən sonra, onun tərəfindən həvəsləndirilən Şuşa Realnı Məktəbinin alman dili müəllimi Emil Rösler (?-1907) 1892-1906-cı illər arasında bir neçə abidədə qazıntı işləri aparır. Təkcə 1900-cü ilin mart-noyabr ayları ərzində o, 30 qəbir abidəsi və 22 kurqan qazır [6, s.65]. Göründüyü kimi, bir abidəni belə bu müddət ərzində elmi cəhətdən tədqiq etmək mümkün olmadığı halda, 50-dən artıq qəbir abidəsi necə gəldi qazılmış, arxeoloji materiallar talan olunmuş, heç bir elmi nəticə çıxarılmamışdır.

1896-cı ildə A.A.İvanovski Gədəbəydə Qarabulaq, Qaramurad və Qalakənd ərazilərində bir ildə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid 72 ədəd daş qutu tipli qəbir açmışdır [6, s.27]. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək digər əcnəbi “arxeoloqlar” da Gədəbəy rayonu ərazisində tədqiqatlar aparmışlar.

1920-1991-ci illəri əhatə edən sovet dövrü ərzində Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrinin öyrənilməsində dəyişikliklər baş verir. Azərbaycanda yaranmış yeni cəmiyyət və komitələrin səyləri nəticəsində İshaq Cəfərzadə, Cabbar Xəlilov, Güllü Əbilova, Hətəm Kəsəmənli, Təvəkkül Əliyev, Qələndər Aslanov və digərləri Gədəbəy rayonu ərazisində arxeoloji qazıntı işləri aparıblar. Həmin qazıntıların nəticələri elmi nəşrlərdə işıq üzü görüb.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcud olduğu müasir dövrdə (1991-2021) dövlət qayğısından bəhrələnən və ruhlanan arxeoloqlarımız müasir

texnoloji üsullardan istifadə etməklə, daha geniş, planlı, elmi əsaslara söykənən arxeoloji qazıntı işlərini davam etdirirlər. 15 ilə yaxındır ki, Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyasına rəhbərlik edən Tükəzban Göyüşovanın rəhbərliyi altında rayonun ərazisində yeni-yeni abidələr aşkara çıxarılır. Onların bir qismində arxeoloji tədqiqat və qazıntı işləri aparılır [7, s.146-152; 8, s.204-211]. Bizim də iştirak etdiyimiz bu ilki qazıntılar daha səmərəli olub.

Rayonun Böyük Qaramurad kəndində yerləşən Böyük Qalaça adlı Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid siklop tikili ilə əhatələnən abidədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olub ki, yaşayış yeri üç cərgə qala divarları ilə möhkəmləndirilib. Burada mədəni təbəqənin qalınlığı 1 metr 90 sm-dən artıqdır. Bu da onu göstərir ki, həyat uzunmüddətli olub. 280 m² ərazidə otaqlar aşkara çıxarılıb və təmizlənilib. Qalanın mərkəzi hissəsində yonulmamış iri daşlardan qurulmuş divarların hündürlüyü relyefdən asılı olaraq 3 metr 10 sm hündürlüyündə qalır.

Qazıntıdan əldə edilən saxsı məmulatı əsasən e.ə.II minilliyinin sonu - I minilliyinin əvvəllərinə aiddir. Onlar məişətdə və təsərrüfatda istifadə olunan müxtəlif formalı iri təsərrüfat küpü, nehrə, qazan, küpə, bardaq, kuzə, xeyrə, cam və kasa tipli qablardan, iy başlıqları və ocaq altlığından ibarətdir. Qablar əsasən tünd boz, boz, açıq qəhvəyi rəngli olmaqla, əsasən dulus çarxında hazırlanıb. Əsasən ilgək və lent formalı olan qulplar qabların ağzına bitişikdir. Onlar azlıq təşkil edir. Bardaq, kuzə, dolça tipli qablar bir qulpa malikdir. Zoomorf formalı qablar çox azdır. Qablar üzərindəki naxışlar kəsmə, çərtmə, cızma, yapma, daraqlanma üsulu ilə işlənmiş, əsasən, dalğa, batıq kanal, üçbucaq, buğdavari, torvari, sünbül, hörük və s. ibarətdir. Naxışlar əksər vaxtlarda əsasən qabın gövdə hissəsini əhatə edir. İy başlıqları dairəvi və bikonik formalıdır. Qabların gilinin tərkibində qum və çınqıl qarışığı vardır. Leşkər qalaçası yaşayış yerindən tapılmış saxsı məmulatının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onların əksəriyyətinin tərkibində pirit qarışığının olmasıdır. Bu fakt yerli xammalla bağlıdır. Belə ki, Gədəbəy rayonu ərazisində kifayət qədər pirit süxuru yataqları vardır.

Daş alətlər əsasən dən daşı, sürtgəc, bülöv və döyməclərdən ibarətdir. Dən daşları əsasən qayıqşəkillidir. Qazıntı sahəsindən aşkar edilən unikal materiallardan biri də üzərində dişli işləməsi olan daş alətlərdir. Formaca qayıqşəkilli, dördkünc, oval formalı olan bu alətlər dən daşları formasında hazırlanıb. Bu tip alətlər siklopik tikililərdən ilk dəfədir ki aşkar edilir. Üzərində dişli işləməsi olan bu daşlardan ehtimal ki, dənli bitkilərin emal olunmasında istifadə olunub. Obsidian parçaları çoxsaylı fraqmentlərlə təmsil olunur. Onların bəziləri plastik lövhələrdən, böyük əksəriyyəti isə qəlpələrdən ibarətdir. Metal əşyalar azlıq təşkil edir.

2021-ci ilin ən unikal tapıntılarından biri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xas olan şəbəkə başlıqlı xəncərlərin hazırlanması üçün istifadə olunan daş

qəlibin aşkar olunması və metaləritmə işində yararlanan gil butənin tapılmasıdır. Bu haqda gələcək yazılarımızda ətraflı məlumat verəcəyik. Qeyd edək ki, keçən əsrin 60-cı illərinin sonunda arxeoloq Qələndər Aslanovun təsadüfi tapıntıları sırasında Qalaçadan təbərzin baltaların hazırlanması üçün istifadə olunan daş qəlib də olub [9].

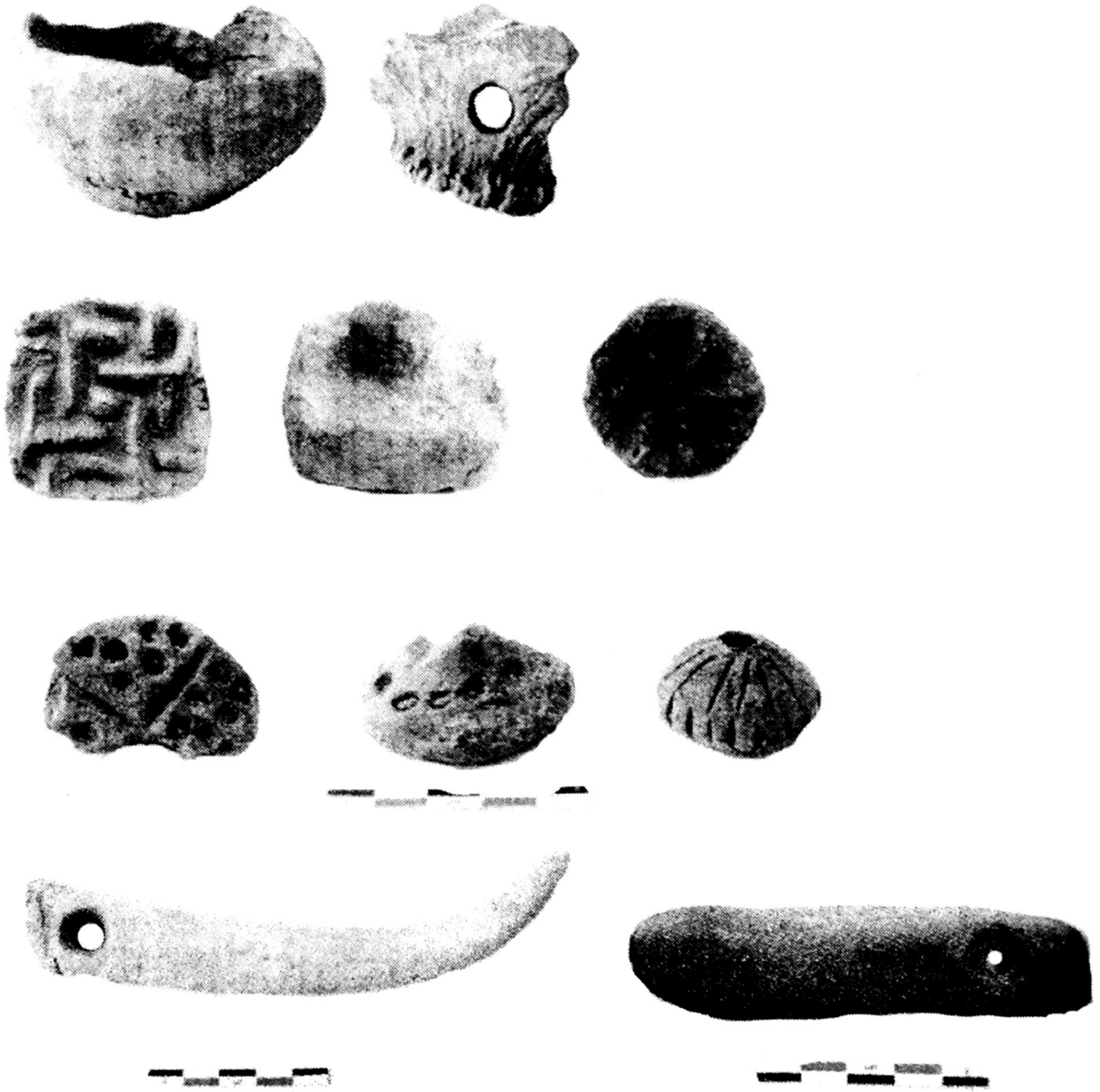
Gədəbəy rayonu ərazisində arxeoloji qazıntı və kəşfiyyat işləri davam etdirilir. Daha uğurlu tapıntıların sorağındaşıq.

Ədəbiyyat

1. Seyidov A.Q. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin izləri Naxçıvan ərazisində. "Qarabağın arxeoloji irsi" adlı Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı, 28-30 noyabr, 2016, s. 40-42.
2. Большая Советская Энциклопедия в 30 томах. Изд.-3-е, М., Советская Энциклопедия, 1978, т. 28, 616 с., с илл.
3. Искусство стран и народов мира. Краткая художественная энциклопедия. М., Советская энциклопедия, 1981, т. 5, 717 с.
4. Kleiss W. Bericht uber Erkundungsbahrten in Iran in Jahre 1970. — AMI, 4, 1971, pp. 51-59.
5. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri. Bakı, Azərnəşr, 1960, 238 s.
6. Qədirova N.G. Avropa muzeylərində Qafqaz arxeoloji kolleksiyaları. Bakı, "Ol" nçkt, 2016, 452 s.
7. Göyüşova T.N. Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyasının Gədəbəy rayonu ərazisində 2013-2014-cü illərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar. "Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar" jurnalı, Bakı, 2015, s.146-152.
8. Göyüşova T.N. 2015-2016-cı illərdə Gədəbəy arxeoloji ekspedisiyasının Gədəbəy rayonunda apardığı arxeoloji tədqiqatların yekunlarına dair. "Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar" jurnalı, Bakı, 2015, s.204-211.
9. Асланов Г. О литейной форме из Кедабекского района. МСПИАИ 1970 г. в Азербайджане. Баку. 1972.

Şəkil 1. Son Tunc - Erkən Dəmir dövrünə aid qala divarları

Şəkil 2. Son Tunc - Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji materiallar